

Horváth László András:

Árpád-kori településnyomok Bak határában

Zalaegerszegtől 12 km-re délre, Bak és Pölöske községek határán, a Válicka-patak keleti teraszán, a Zalaegerszegről Nagykanizsára vezető műút mindkét oldalán, egy ma Bak községhez tartozó¹ kiterjedt lelőhely található, amely Vándor László terepbejárásából vált ismertté még a 70-es években (1. kép). Ekkor a késő neolitikus lengyeli kultúra és a római kor emlékanyagán kívül árpád-kori edénytöredékeket sikerült gyűjtenie. 1986 tavaszán együtt újból a helyszínre mentünk, amikor is az említett korszakok leleteit továbbiakkal egészíthettük ki a szántásból, illetve a domb oldalából mesterségesen kialakított partfalból gyűjtött tárgyakkal. A lelőhely középső felén fekvő dombot ugyanis az 1970-es években az említett országút építésénél anyagnyerőhelyként használták, melynek során azt az érintett szakaszon kb. 80%-ban teljesen elpusztították. 1986 nyarától később tervásatássá fejlesztett leletmentést kezdtünk, elsősorban az őskori (középső és késő rézkori) telepobjektumok feltárása céljából,² de ezek során több árpád-kori objektumot is sikerült megfigyelni. Az öt szezomban egészen 1990-ig folytatódó kutatások során több száz négyzetméternyi területet tártunk fel³ és további terepbejárásokkal egészítettük ki addigi ismereteinket.⁴ Munkánk során értékelhető adatokat nyertünk egy kora középkori település nagyságáról és néhány objektumáról. Érdemesnek tűnik tehát az itt szerzett régészeti és topográfiai tapasztalatok összegzése.

A település

A koraközépkori település méretei az ásátás és a környéken végzett terepbejárások során jól kirajzolódtak. Északi végét megközelítőleg az ásátások határával, tehát a 10. szelvényvel egyvonalban határozhatjuk meg. Az ettől északra fekvő dombon, egészen az erdőből kinyarodó földútig már a 16. század leletei fordultak elő. Déli irányban a szántott terület elejétől kezdve találtunk a terepbejárásokon árpád-kori cserepeket, de igazán intenzív telepjelenségeket a 4. szelvénytől délre észleltünk csak, ahol a koraközépkori leletek sűrűsödése talán egy házhelyet rajzol ki. Ny-on a műuton túl, kb. 20–30 méter távolságban az 1987-es ásátási szezomban több kisebb szondát nyitottunk. Ezekben még a 4. ásónyomban is kerültek elő középkori edénytöredékek és kisebb vas-

tárgyak. A falu keleti határát minden bizonnyal a Pölöskei erdő jelentette. Az ebben nyitott kis szonda, néhány méterre az erdő szélétől és a 17. szelvény rábontásától, ugyanis leletmentesnek bizonyult. A lelőhely középső része, amely egy 100–120 méteres szakaszt jelent, ős- és középkori objektumaival együtt áldozataul esett a földmunkáknak. A föld kitermelését és elszállítását gépi humuszosítás előzhetette meg, melynek következtében a fennmaradt településrész felső szintje is erősen sérült, ami ismét a középkori objektumokat érintette elsősorban.⁵ Az egyes korok kultúrrétegeinek térbeli viszonyát az évszázadok illetve évezredek alatt végbement talajerózió is módosította. A rézkori szintek között csak ritkán lehetett „steril” rétegeket megfigyelni, azok legtöbbször közvetlenül egymáshoz kapcsolódtak (HORVÁTH L 1990, 21). Még változatosabb volt a középkori kultúrréteg elhelyezkedése. A lelőhely középső részén, a 14–18. szelvényekben azok közvetlenül fedték az őskori humuszt, míg az északi területen (10–11. szelvény) több, mint egy méteres feltöltés keletkezett a két említett korszak között. Ahol a fehér, mészdarabkákkal vegyes középkori kultúrréteg értékelhető volt, ott legtöbbször egy szint jelentkezett csak, ezzel szemben a település északi részén, a 10. és a 11. szelvényekben két, egyenként 30–40 cm vastag sávot figyeltünk meg (9. és 11. kép).

Itt, a 10. szelvényben tártunk fel az 1987. és 1988. évi ásátás során egy ovális alakú, erősen átégett, kb. 15 cm mély, lapos aljú, függőleges falú objektumot. Betöltéséből sok égett agyagot, talán a föld fölötti szerkezet roncsait bontottuk ki. Lapos alja az objektum keleti felén és különösen a közepén erősen átégett, a sütőfelület közepén egy alacsony, pasztikus borda futott kereszt irányban (2. kép). Az omladékból egyetlen őskori cserép került csak elő.⁶ Tekintettel arra, hogy a mai járósínt és a tüzelőhely közötti 30 cm-es feltöltésből csak római kori edénytöredékek kerültek elő és hogy az objektum formája is eltér az árpád-kori kemencékétől, a továbbiakban ezt nem tárgyaljuk.

Mintegy 15 méterrel délebbre, még az 1986-os ásátás során találtuk meg az 1. számú hulladékgödör egy részét. 1988-ban az ettől keletre fekvő 17. szelvényben egy patkó alakú kemencét tártunk fel, melynek hamusgödört az 1. gödör bolygatta meg (2–3. kép). A kemence erősen átégett sütőfelülete lapos volt (5. kép 3; 6. kép 1–2),

rajta egy árpád-kori fazék töredéke feküdt (8. kép 6).⁷ A boltozat tapasztása beszakadt, ennek egy része szintén a kemence belsejébe került (5. kép 1–2). A felmenő fal mintegy 30 cm magasságig volt követhető. A belső fal közel merőlegesen csatlakozik a fenéklaphoz (5. kép 1), amiből viszonylag magas boltozatra következethetünk. A sütőfelület bontása közben abba beépített kavicsokat vagy edénytöredékeket nem találtunk és karószerkezet nyomai sem kerültek elő. A kemence szélessége 180, hosszúsága 200 cm, szája nyugati irányba nézett (3. kép; 5. kép 3). Az ahhoz közvetlenül kapcsolódó hamusgödör egy viszonylag sekély, – alja mindössze 30 cm-rel feküdt mélyebben, a kemence sütőfelületénél – tálszerűen ívelődő objektum volt (5. kép 3). Betöltése koromfekete föld, amely árpád-kori kerámiatöredékeket (8. kép 7–9) és állatcsontot tartalmazott.⁸ Az ezt megbolygató 1. gödör leletei lényegesen későbbiek a kemencében talált tárgyakkal,⁹ így a továbbiakban ezekkel sem foglalkozunk. Az objektumegyüttes sem házhoz, sem más épülethez nem kapcsolódott, így az egy szabadban álló kemencének tekinthető.

Ettől a kemencétől délre, mintegy 5 méternyire tártuk fel egy téglalap alakú, árpád-kori háznak és a hozzá tartozó külső kemencének a maradványait (2. kép). Tekintettel arra, hogy ez a terület már a földkitermelés területére esett, a ház nyugati széle mindössze 5 cm-re feküdt a mai felszín alatt. A házat a 18. szelvény keleti felében egy 90 cm széles, 30 cm mély, a 21. számú gödör vágta, amelyet két kisméretű árpád-kori cserép datált. A ház hossz tengelye K-Ny-i irányú, szélessége 4,2 m, a szelvényekbe eső hossza 6 méterig mérhető (4. kép). Padlóját apróra tört mészkőrögökkel rakták ki, így annak színe is erősen eltért a környezetétől. A hosszanti fal északi oldalán az alapozási árok két rövid és sekély – 10–15 cm – szakaszát is sikerült kibontani (4. kép; 7. kép 1–3). Cölöplyukakat nem találtunk, de a döngölt meszes padló csíkját több metszetfalban is észleltük (9–11. kép). Az északnyugati sarokban talált külső kemence erősen roncsolt állapotban került elő (4. kép; 7. kép 1,3). A felszín már említett kopása miatt csak az alját sikerült megfigyelni. Ez kissé lemélyedt és egy vékony csíkban égett is volt, benne a tűzhelyplatni elmozdult töredékeivel, égett földdel, faszénnel állatcsontokkal és kevés kerámiával. A ház körül az említett meszes járósínt is vastagabb volt, mint a település más részein (9–11. kép). A ház omladékában illetve padlóján fekvő leletek közül itt a 8. kép 3–4. ábrák töredékeit mutatjuk be. Datáló értékű a 8. kép 4. agyaggolyó lehet, melynek kora a 11–12. századra tehető.¹⁰

A régészeti adatok egyértelműen bizonyítják, hogy lelőhelyünk egy korábbi középkori falu helyére esik. A szakirodalomban talált, egymásnak is ellentmondó vélemények miatt azonban hasznosnak tűnt a kérdés részletesebb tárgyalása.

Kiindulási pontunk az volt, miszerint a mai Bak köz-

ség határában három elpusztult falu nevével találkozunk a forrásokban. Ezek Néna, Turol és Felréthbak. Az első kettőt az adóljstromok rendszerint egybefogják Bakkal, többnyire birtokosaik is azonosak. Ezek közül Turol Baktól délre feküdt, Néna nevét pedig egy erdészház őrzi a mai napig Baktól délnyugatra. Marad tehát a harmadik: Felréthbak falu. Mindezt alátámasztani látszik, hogy Pölöske nyugati határában a Zala Megye Földrajzi Nevei lelőhelyünk közvetlen közelében jelzi a Féligbaki-erdőt (ZFN 71/118).¹¹ Itt a határ nyugati szélén jól ki is rajzolódik egy oda beolvadt korábbi település határainak körvonala, amely nagy valószínűséggel azonosítható Felréthbak falu határaival. Némileg problematikus a falu megnevezése is. Az ugyanis két féle néven – Felrethbak és Felzerbak-ként egyaránt szerepel a forrásokban. A két helység azonossága azonban több irat is bizonyítást nyer. Így 1565-ben és 1569-ben egyaránt 'Felrethbak, más néven Felzerbak possessiot' említenek Hethees-i Pethe Imre protonotarius birtokaival kapcsolatban (Zalavári hh. lvt. I/759 ill. I/701).¹² Ezzel azonban újabb probléma keletkezik, ti. Felréthbak falu topográfiai meghatározása. Bak, Néna és Turol helységek együttes említése (MAKSAY 1990, 936), mint láttuk, már önmagában is bizonyítja, hogy Felszer vagy Felréthbak nem lehetett azonos Bak (esetenként Nagybak) községgel, ahogy azt Csánki megfogalmazta (CSÁNKI 1897, 18). Ez utóbbit, amely a 14. század végén, a 15. század elején a pölöskei vár tartozékeként egyházas és vámhely (ZO II.310), 'Oppidum Bak'-ként említik 1421-ben, ahol országos vásárokat is tartanak (ZO II. 429.). További bizonyítékul szolgál ehhez a kérdéshez, hogy a 'Hashagh-i' testvérek perében 1557-ben 12 Nagh Bak-i és 3 Felreth Bak-i jobbágyot hallgatnak ki, amely ismét a két helység különállását támasztja alá (Zalavári hh.lvt. „B” protocollum 245–253.). A két falut Holub J. is különbözőnek tekintette.¹³ Ugyancsak helytelen Felréth/Felzerbak és Baktüttös azonosítása falunkkal (FÜSSY 1902, 49). A megyei dica-jegyzékek vizsgálatából ugyanis egyértelműen bizonyítható, hogy a két falu – Felréth/Felzerbak és Tüttös – a jegyzék más-más pontjain, de egyidőben szerepeltek az egész 16. század folyamán (OL E-158, LI – LIV. köt.), így azonosításuk logikátlan lenne. Nem világos ezzel szemben falunk 'Felsev' (Felső?)-Bakkal való azonossága vagy különbözősége. Ezt a helységet 1542-ben Felserbakkal egy adóljstromban, de külön faluként sorolják fel, ahol egyedül Gacha Gergely birtoka ismert (OL E-158, LI. köt. 42.) Ugyanez az elnevezés fordul elő 1553-ban Baktól megkülönböztető elnevezésként (Zalavári hh.lvt. I/1538/). Ez utóbbi azonban elírás is lehet, mert egy évvel később 1554-ben már Felrethbak írásmódban szerepel a falu ugyanannak a peres ügynek a folytatásaként. (Zalavári hh. lvt. I/1808).

Összegezve az eddigieket tehát megállapítható, hogy a Bak keleti határában folytatott ásások és terepbejárás-

sok a közép- és törökkori források által egyaránt említett Felszer- vagy másnéven Felrétbak falu területén folytak. A két elnevezés az idők folyamán felváltva fordult elő, pontos időhatárokhoz egyik sem köthető. Az eredeti elnevezésnek 'Felszerbak' tűnik. Ez esetben a már 1024-ben 'Magnum Bok'-ként említett Bak község (FÜSSY 1902, 48) felső, azaz északi szerére vonatkozna az elnevezés. A Felrétbak név eredete nem világos, következetes ismétlődése azonban az elírásból származó eredet ellen szól.¹⁴ Mindenesetre nem lehet véletlen, hogy Bak külterülete ezen az egyetlen ponton, a lelőhely területével lépi át ma keleti irányban a Válickát.

Történeti kérdések

Falunk legelső okleveles említése 1430-ból származik, amikor Felzerbak néven említik (ZO II. 466. ill. OL DI. 12257). Ekkor már az Ördögh családé és Pölöskéhez tartozik Nagy-Bakkal együtt (HOLUB III. 52).¹⁵ A későbbi évszázadokban is ugyanennek a családnak különböző tagjai birtokolták, de egy vagy két portája a baki plébánosnak is volt a faluban.¹⁶ A 16. századból származó, részben már említett, okleveles adatok – főként adóösszeírásokéi – rendkívül keveset árulnak el magáról a faluról. 1513-ban két jobbágy és egy nemesi portát írnak össze (OL DI. 32206), 1566-ban deserta malmáról és plébániájáról¹⁷ tesz említést az adójegyzék (OL E-158, LIII, 528–529.). Feltűnő a falu nagymérvű elszegényedése a török foglalás utáni években. 1548-ban 17 szegény és 2 deserta portát jelöl meg az adóösszeírás Felrethbak helységben (OL E-158, LII. köt. 254–255), 1564-ben pedig 15 szegény és 2 servitor családot említenek (OL E-158 LIII. 323.).¹⁸ A Szigetvár elestét követő 1566-os és 1567-es nagy török rablóhadjáratok még csak ideiglenes pusztulást okoztak a megye területén. Az 1570-es dica-jegyzékben a korábban 'deserta'-nak titulált településeken ismét van élet, az ott lakók adófizetésre is képesek. Még 1572-ben is éltek a faluban, mert 'Felreth Bak' községben a veszprémi püspökséghez tartozó gabona mennyiségét 30 kepében és 13 kévében állapítja meg egy összeírás (OL E-156 UetC 77/13). Ezzel szemben 1574-ben a megye nagyrészevel együtt már 'totaliter deserta' megjelölés szerepel az adójegyzékekben Felrétbak neve mellett. Hasonló módon említik ettől kezdve egészen 1593-ig, amikor utoljára szerepel ebben a forrástípusban, ettől kezdve már említése sem történik. További sorsa teljesen bizonytalan. A 17. századból történeti adatok nem állnak rendelkezésre. A század legvégéről, 1698-ból ismerjük még egyetlen említését, mely szerint Tot Miklós jobbágy fiai Félig Bakon szolgálnak (OL P-623. X. köt. 1. sz. 427. Pag. 35–36), de hogy ekkor létezett-e még a falu, nem tudjuk. 1705-től már biztosan praedium (OL P-623, 201, rsz. III. köt.

21. sz.). Így olvad be hol Pölöske, hol Bak határába a legutóbbi időkig.

Értékelés

Szabadban álló kemence

Az árpád-kori falvak jellegzetes objektumtípusát alkotják a házak közötti szabad térben épített kemencék. Ezek legtöbbször önmagukban álló objektumok, de állhatnak csoportban vagy „bokor”-ban is (MÉRI 1963, 1. kép; TAKÁCS 1993b, 36 és 12. kép; MELIS 1992b, 13. kép). Tipológiailag jól elkülöníthetők az ugyancsak szabadban álló tüzelőgödöröktől (MELIS 1992a, 52; MELIS 1992b, 87ff.). Számuk településenként erősen változik, nagy méretű ásatásokon már a százat is elérte (TAKÁCS 1993b, 8).¹⁹ Az ásatásokon beomlott állapotban találhatók, így egykori magasságukra – 60–80 cm – csak a földbeásott²⁰ és ott megmaradt kemencefal 20–40 centiméteres darabjának ívéből lehet. A szabadban álló kemencék formája, amely lehet kör, ovális körte- vagy patkóalak, ritkábban négyszög,²¹ nagyban hasonlít a házak sarkába épített kemencékéhez, azzal a különbséggel, hogy a szabadban álló objektumok minden esetben nagyobbak bizonyultak (MÉRI 1963, 273; KOVALOVSKAI 1980, 40). Közös jellemzőjük még a szájnýlás előtti többnyire teknős aljú hamusgödör, amely csak a legritkább esetben hiányzik (NYÉKHELYI 1992, 176). Ezek mélysége egyes esetekben a 20 cm-t sem haladja meg (MELIS 1992a, 46). A sütőfelület alá gyakran építettek be egy kavicsokból vagy kerámiatöredékekből álló szintet a hőtároló képesség fokozása érdekében (TAKÁCS 1993b, 36). Funkciójuk szerint a szabadban álló kemencék közül a kutatás sütő-főző-száritó és edényégető kemencéket különít el.²² Építőanyaguk kronológiai besorolásuknál is szerepet játszik, mert azok, az ásatások egyértelmű tanúsága szerint a korai Árpád-korban a kőből, míg a későbbi korszakban agyagból készültek (MESTERHÁZY 1983, 153; TAKÁCS 1993b, 32). Időnként a kemence előtt karólyukakat is megfigyeltek (MÉRI 1963, 279; MELIS 1992b, 73, 86–87, 94–95). Tekintettel arra, hogy a mi esetünkben ilyen nem fordult elő, ezzel a továbbiakban nem foglalkozunk.

Enyhén körte alakú formája alapján a Bak-Felrétbakon feltárt árpád-kori kemence jól rokonítható más területek hasonló korú kemencéivel. Különösen hasonló objektumokat ismerünk Soroksár-Várhegyről (az 1. és a 4. házról, illetve a 9, 10 és 11 számú szabadban álló kemencék), amelyeket a szerző a 11–12. és a 12–13. század fordulójára közé datált.²³ Ugyancsak közvetlen formai párhuzamként értékelhető a Kisalföld déli felén fekvő Lébény-kaszásdombi kemencebokr egyik tagja (TAKÁCS 1993b, 12. kép), amelyet Takács Miklós a 11–12. század fordulójára keltezett.

A lakóház

Az egyre szaporodó régészeti adatok tükrében ma már világosan látszik, hogy az Árpád-korban a lakóházak legnagyobb részét a földbeásott típus alkotta. Ebből a szempontból nincs különbség az ország egyes tájai között (BÓNA 1988; MÉRI 1963; MÉRI 1964; KOVALOVSKI 1980; MESTREHÁZY 1983; MELIS 1992a, MELIS 1992b, TAKÁCS 1993a; NYÉKHELYI 1992; TAKÁCS 1993b, 17; VÁNDOR 1995). A kutatók nagy része még ma is ezt tekinti a kor jellemző épülettípusának. Ezekben a négyzetes vagy téglalap alakú földfalú építményekben, amelyek alapterülete legtöbb esetben 10–20 m² között mozgott, általánosnak mondható az egyik sarokban elhelyezett, pontosabban részben földbeásott, részben épített, kerek vagy patkó alakú kemence. Ez utóbbinak nem volt rögzített helye a házon belül, de a legjellemzőbb a K és a Ny közötti tájolás, az északi oldalt a legritkább esetben használták erre a célra.²⁴ A ház tetejét ágasfás-szelemenés megoldással építették. Az így készült házak száma egy-egy lelőhelyen a több tucatot is meghaladhatta (TAKÁCS 1993b, 8), még ha nem is lakták egyidőben ezeket az Árpád-korban belül (MELIS 1992a; MELIS 1992b; TAKÁCS 1993b, 8). E háztípus kialakulásával és elterjedésének okával kapcsolatban az ugor-szaltovo-majáki és a 7–9. századi szláv és avar-szláv hagyományokkal egyaránt számolnunk kell (BÓNA 1988, 408; FODOR 1983, 89).

Zala megyében a 10–13. század közötti időből több, ehhez a háztípushoz tartozó objektumot ismerünk, többek között Balatonmagyaród–Kiskányavári-dűlőből, Balatonmagyaród–Kányavári-szigetről, Újudvar–Töröktemetési dűlőből és Páka–Várszigetről (VÁNDOR 1995, 168). Itt most csak annyit jegyzünk meg róluk, hogy ezek valamennyien a megye déli felében kerültek elő.

Az Árpád-kor során feltűnik egy másik épületfajta is, amelyik lényegesen ritkábban fordul elő, de száma az új ásások során egyre szaporodik, ez pedig a föld fölé épített, fából épített ház. Ezek, bár lényegileg különböznek az előbb említett, és földbevájt lakógödröktől vagy lakóputriktól, közel sem képeznek egységes típust. Két ismert fajtájuk a karóvázas és a boronaház. Ezek alapterülete is lényegesen nagyobb a földfalú házakénál. Szigetszentmiklós–Vízműtelepen például egy ca. 11 x 3,8 méteres felületen figyelte meg I. Melis Katalin egy cölöpvázas, ÉNy-DK-i irányítású, két helyiséges épület maradványait, amelynek pontos méreteit az objektum roncsoltsága miatt nem lehetett megállapítani (MELIS 1992a, 53–54). Az épület 13. századi datálása világosan bizonyította, hogy azt a földbeásott háztípussal időben párhuzamosan építették és használták, vagyis közöttük kronológiai és fejlődéstörténeti különbség nem tehető (MÜLLER 1972, 195). Hasonló következtetést engednek meg a Tiszaeszlár–Bashalmon és a Kardoskúton feltárt, hasonló szerkezetű épületek is (KOVA-

LOVSKI 1980, MÉRI 1964, 28–36).²⁵ Témánk szempontjából különösen érdekes a 10. századra datált, Karos-mókahalmi lelőhely, ahol a viszonylag nagy feltárt terület ellenére sem került elő földbeásott lakóház, viszont az ásató több földfelszíni épület nyomait figyelte meg a felszínen kibontott karólyukak alapján. A szerző, miközben rámutatott az általa elemzett háztípus 8. századi közép-európai előzményeire, felvetette annak lehetőségét, hogy a lakóhelyek különbözőségei mögött az éghajlat és az életmódbeli eltérések mellett talán etnikai okok is állhattak.²⁶

A dunántúli, de megyénken kívül eső párhuzamok közül itt csak a Pápa-hantai utcai és a Lébény–kaszásdombi épületeket említenünk. Fontos egyezés a két lelőhely között, hogy egyik esetben sem sikerült a lesározott padlók környékén cölöplyukakat találni, amelyekből a szerzők – véleményem szerint helyesen – következtettek fa-alapárkos vagy boronaházakra (ILON 1996, 305; TAKÁCS 1993b, 33–34).

Zala megyében minden bizonnyal a földrajzi adottságoknak köszönhető, hogy a fa, mint építőanyag nemcsak a jobbágyság, hanem a nemesség, sőt a főnemesség építészetében is jelentős szerepet kapott az egész középkor folyamán. Már a 13. századi oklevelekben említés történik olyan faházakról, amelyeket egyik helyről a másikra vontatnak, vagy szétszedés után elszállítanak és máshol újra felépítenek (MÜLLER 1972, 195–196), de a 15. századtól feltűnő castellumok fő építőanyaga is a fa volt. A korabeli hatalmaskodások egyik fajtájának számított, hogy a fából épített házakat eredeti helyükről elvitték, elhordták, ami technikailag csak boronaházak esetében elképzelhető.²⁷

Mindezek után nem meglepő, hogy Zala megyében több árpád-kori földfelszíni ház maradványait is sikerült feltárni az elmúlt évtizedekben. Így Újudvar–Zsidótemetőben (VÁNDOR 1995, 171) és Kustánszeg–Lisztezzarkon is régészeti bizonyítékok kerültek elő 11–14. század között épült boronaházak meglétére (MÜLLER 1972, 195–196). A földfelszíni házak további, közvetett bizonyítékeként fogható fel, hogy árpád-kori lelőhelyeken – számos korabeli lelet és egyéb objektum ellenére – semmilyen, háznak nevezhető építményt, vagy arra utaló jelenséget nem sikerül megfigyelni.²⁸ Így volt ez Keszthely–Fenekpusztán (JANKOVICH 1991, 208) és Gellénháza–Városréten, az egykori Kisbuda falu feltárása során is (SIMON 1996, 197). A házak hiányának oka ez esetben az a megfigyelés lehet, amire már több kutató is felhívta a figyelmet, ti., hogy a boronaházak nyomait régészeti módszerekkel kimutatni nem vagy csak igen szerencsés esetben lehetséges.²⁹ Úgy tűnik a fent felsorolt adatok ismeretében a Bakon feltárt házrészlet értékelése is elvégezhető. Mindezek ugyanis magyarázatot adnak mind a cölöplyukak, mind pedig a felmenő falak hiányára. Ezek szerint Bakon az 1. számú ház a 12–13. században használt épület volt, melynek építőanyagát a

fa szolgáltatta, falai pedig boronaszervezetűek lehetek. Röviden ki kell még térni a házpadlót vágó 21. számú gödörre is. Ez az árpád-kori falvak házaiban nem ritka jelenség, így találkozhatunk vele többek között Tiszaeszlár–Bashalmon (KOVALOVSKI 1980, 31, 33–35) és Szigetszentmiklós–Üdülősoron (MELIS 1992a, 42–43) is. Mindkét esetben azonban földbeásott házakról van szó, amelyeknek ezek az ültő- vagy munkagödörök szerves részét képezik. Ilyen egy földfelszínre épített, vastag és egyenes padlóval ellátott házban nem képzelhető el, így a jelzett gödör egy későbbi beásás lehet csak, amin a falu több évszázados történelmének ismeretében nem csodálkozhatunk.

A fából készült házak tüzelőberendezéseinek esetében nehezebb helyzetben vagyunk, mint a földbemélyített házaknál. Kemencék meglétét említik Pápa–Hantai utcából (ILON 1996, 305) és Szigetszentmiklós–Vízmu-telepről (MELIS 1992a, 54). Mindkét esetben sérült objektumokról van szó, így azok tipológiai meghatározásáról szó sem lehet. Megjegyzendő azonban, hogy a szigetszentmiklói épületnek két helyiségében is volt ilyen fűtőberendezés. Annak tehát, hogy a Bak–Felrébakon, az 1. számú ház ÉNy-i sarkában talált, kör alakú objektumot kemenceként értelmezzük, elvi akadálya nincs. Fontos azonban, hogy az említett kemencék a házak belsőjében a padlószinten helyezkedtek el és nem a ház sarkában, mint Bakon. A kevés összehasonlítható lelet-összefüggés miatt azonban messzemenő következtetéseket nem szabad levonnunk, meg kell elégednünk az ismert tények rögzítésével.

Összegzés

A Bak–Felrébakon végzett feltárások eredményeként kell említenünk, hogy sikerült egy földmunkákkal gya-

korlatilag megsemmisített koraközépkori falu néhány telepmaradványát megmentenünk. A feltárható terület kis mértéke nem tette lehetővé, hogy reális képet nyerhessünk az árpád-kori falu belső szerkezetéről, így például nem tudjuk, álltak-e földbemélyített házak is a településen. Az elemzett objektumok közül a szabadban álló kemence formája és a benne talált fazéktöredék alapján egyaránt jól datálható a 12. századra. A földfelszínre épített, fa-alapárkos ház, a kevés ismert párhuzam alapján nem, de a benne talált leletek, különösen az agyaggolyó-töredék miatt hasonló korú lehetett, tehát nem volt idősebb a 12. századnál. Ennek a datálásnak a 8. képen bemutatott egyéb edénytöredékek sem mondanak ellent. Az itt bemutatott ház a kemencéjével és a szabadban álló kemence tehát lehetett, de nem volt feltétlenül teljes mértékben egyidős. A régészeti adatok ismét rámutattak arra, hogy az első okleveles említés (1430) és a falu életének valós kezdete (legalább a 12. század) között milyen nagy kronológiai űr keletkezhet az írott források hiánya miatt. Jelenleg nem adhatunk magyarázatot a ritka típusú ház megjelenésére, de különös tekintettel az ilyen épületek viszonylag gyakori előfordulására Zala megyében, egyetértünk azokkal a korábban már említett véleményekkel, melyek szerint a háztípusok különbözősége mögött esetleg etnikai különbséget is kell keresnünk.

A régészeti és történeti adatok egybevetése tehát minden esetben elkerülhetetlen, tovább erősítve ezzel a két forráscsoport egymásrataltságának régen felismert, de a gyakorlatban sokszor figyelmen kívül hagyott tényét. A teljességre törekvés nem volt és a kötött terjedelem miatt nem is lehetett dolgozatomban célja, csupán az általunk feltárt leletek és összefüggéseik közlésére vállalkozhattunk, hogy ezzel további adatokat szolgáltatunk a korszak kutatói számára.

Jegyzetek:

¹ Tekintettel arra, hogy ez a terület a 60-as évek elején még Pölöske része volt, a Magyarország Régészeti Topográfiája XX/2 kötetében a lelőhely még Pölöske–Felrébák néven szerepel majd.

² Ezekről több részpublikáció (HORVÁTH L 1990, HORVÁTH 1996) is megjelent, illetve a lelőhely koronkénti értékelése is megtörtént (HORVÁTH – SIMON sajtó alatt).

³ Az ásátásokról a RégFüz I.Ser.I.No.40, 5–6, RégFüz Ser.I.No.42, 5, RégFüz Ser.I.No.43, 43 és a RégFüz Ser.I.No.44, 5 oldalakon megjelent rövid jelentések is tudósítottak.

⁴ Az ásátási dokumentációk az 1189–86, 1357–89, 1404–

89 és az 1465–90 adattári számokon található a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban.

⁵ A középkori rétegek „kifutása” jól megfigyelhető az egyes szelvények metszetrajzain (9–10. kép)

⁶ A tűzhely őskori datálása kizárható, mert őskori leletek csak ebben a szelvényben csak -140–180 cm között jelentkeztek.

⁷ Ennek leírása: Barna színű, belül feketére égett fazék peremtöredéke. Homokkal soványított, vékony falú, jó minőségű, kihajló peremű. A perem ferdén levágott, a rövid nyak alatt közvetlenül indul a gömbös has. Az edényttest felső részén hullámvonalak futnak körbe. Ltsz.: 94.33.167. (8. kép 6).

- ⁸ A kerámiatöredékek leírása: Barna színű, homokkal soványított, jó égetésű, vékony falú, nagyméretű, gömbös hasú fazék peremtöredéke. A perem erősen kihajlik, széle függőlegesen levágott és éles szögben csatlakozik az edénytesthez. Az edénytest felső részén két sorban sekélyen bekarcolt, elnyújtott hullámvonaldísz fut körbe. Ltsz.: 94.33.168. (8. kép 6). Sötétszürke, homokkal soványított jó égetésű, vékony falú, gömbös hasú fazék oldaltöredéke, a hason több sorban sekély vízszintes bekarcolással. Ltsz.: 94.33.171 (8. kép 8); Kívül sötétbarna-feketés, belül vörösesbarna, homokkal soványított, vékonyfalú, gömbös hasú fazék oldaltöredéke. Felületén sekély párhuzamos egyenes és hullámvonaldísszel. Ltsz.: 94.33.173 (8. kép 9.)
- ⁹ A gödör másodlagos helyzetben fekvő árpád-kori cserepei közül a 8. kép 1–2. edénytöredékeit mutatom be. Leírásuk: Barna színű, belül feketére égett fazék peremtöredéke, mely homokkal soványított, vékony falú, jó minőségű, kihajló peremű. A perem ferdén levágott, a rövid nyak alatt közvetlenül indul a gömbös has. Az edénytest felső részén rövid körömbevagdálások futnak körbe. Ltsz.: 94.31. 6. (8. kép 1); Barna színű, homokkal soványított, jó égetésű, nagyméretű, gömbös hasú fazék oldaltöredéke, a vállon sekélyen bekarcolt hullámvonaldísszel 94.31.10. (8. kép 2).
- ¹⁰ A leletek leírása: Világosbarna színű, apró kavicsal soványított, jó égetésű, vastag falú fazék peremtöredéke. A perem enyhén profilált. A nyak rövid, egyenes. Ltsz.: 94.33.83–84. (8. kép 3); Kerámiazúzalékkal és kavicsal soványított agyaggolyó töredéke. Ltsz.: 94.33.92. (8. kép 4). Világosbarna, jó égetésű, homokkal soványított, gömbös hasú fazék oldaltöredéke sekély, párhuzamos bekarcolásokkal. Ltsz.: 94.33.87. (8. kép 5).
- ¹¹ Az említett földrajzi munka még az 1960-as években készült, amikor ez a terület még Pölöskéhez tartozott. Az időközben bekövetkezett határmódosítások szerint ma ismét Bak község külterülete. Erről továbbiakat ld. még később! Ld. továbbá az 1. kép feliratát közvetlenül a lelőhely feltja mellett!
- ¹² A Zalavári hiteleshelyi levéltár adatait a Zala Megyei Levéltár kutatószolgálatánál őrzött Helytörténeti Lexikon cédulaanyagából merítettem.
- ¹³ Holub J. „mindkét Bak, Nagybak és Felszerbak”-ról tesz említést, „amely utóbbit azonban 1448-ban Felrétbaknak írtak...”. Nála azonban ez a hely ‘Kisbakkal’ lenne azonos, amely szerinte Lickó és Bak között, tehát Baktól nyugatra feküdt (HOLUB III.52).
- ¹⁴ Megjegyzendő, hogy a lelőhelyet Bak–Felrétbak formában vezettük be a szakirodalomba (HORVÁTH L 1990)
- és a továbbiakban is így kívánjuk használni a félreértések elkerülése érdekében.
- ¹⁵ Csánki D. a nevet hibásan ‘Félszer’-baknak olvasta (CSÁNKI 1897,13.) 1446-ban még mindig Pölöskéhez tartozott (CSÁNKI 1897,13).
- ¹⁶ OL DI 32206, idézi: BÉKEFI 1907, 123–124; OL E-158. LI. köt. 8; Egyháztörténeti emlékeink a magyarországi hittűjtás korából. IV. kötet 1542–1547. Szerk.: Karácsonyi J., Kollányi F. Budapest 1990. 650.
- ¹⁷ Megjegyzendő, hogy mind a malomról, mind pedig a templomról szóló adat bizonytalanak tekintendő, hiszen ez az egyetlen említésük, nem is beszélve a baki plébános tulajdonlásáról a faluban.
- ¹⁸ Ez a folyamat azonban, úgy tűnik, nem állt egyenes összefüggésben a török hódítással, mert Felrethbakon már 1531-ben is 11 szegény családot ill. üres portát és 4 szabadost írtak össze, igaz akkor még nyolc porta lakossága képes az adófizetésre (OL E-158 LI. köt. 8.).
- ¹⁹ Ritka kivételnek számít a Kajárpéc–Pokolfadomb, ahol az ásás során egyetlen egy szabadban álló kemencét sem találtak (TAKÁCS 1993a, 205).
- ²⁰ Az általánosnak mondható félig földbeásott kemencetípus mellett ugyan nagyon ritkán, de megjelenik meg a földfelszínre épített szabadban álló kemence is, mint például a sőjtöri (MÜLLER 1972, 201–202, 8. ábra).
- ²¹ Pld. Szigetszentmiklós–Vízműtelep (MELIS 1992a, 52).
- ²² A különbséget a kemence oldal- és fenéklapjai között bezárt szöggel és a fenéklap vastagságával szokás meghatározni (MELIS 1992b, 87–88).
- ²³ MELIS 1992b 5. kép; 8. kép; 12. kép; 13. kép, illetve 75, 80, 86 és 88. oldalak.
- ²⁴ Takács Miklós a kisaliforniai árpád-kori házak elemzése során is rámutatott erre az összefüggésre. Véleménye szerint a házon belüli kemence helyét sokkal inkább a helyi adottságok – pld. a talaj keménysége – határozták meg (TAKÁCS 1993b, 22).
- ²⁵ Ez a háztípus feltűnik a kora középkori városok építészetében is. Összefoglalóan lásd: MELIS 1992a, 55!
- ²⁶ WOLF 1984–85, 584–585, további részletes irodalommal.
- ²⁷ VÁNDOR 1995, 167–168, számos konkrét adattal.
- ²⁸ Ha a gödrök megmaradnak, akkor a földbe ásott házak nyomainak is jelentkezniük kellene.
- ²⁹ Ilyen lehet például az enyhén nedves talaj, amelyben megőrződhet a fa építőanyag (BÓNA 1988, 403) vagy a mezőgazdasági művelés által elkerült felületek, ahol a szántás nem pusztította el a felszíni nyomokat (MÜLLER 1972, 195).

Irodalom:

- BÉKEFI 1907: BÉKEFI Remig: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest 1907.
- BÓNA 1988: BÓNA István: Vázlat a lakóházak történetéről a Kárpát-medencében. Bíráló Barabás Jenő: Fordulatok és korszakok a magyar népi építészetben c. doktori értekezéséről. *Ethnographia* 91 (1988) 401–411.
- CSÁNKI 1897: CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Budapest 1897.
- FODOR 1983: FODOR István: Régészeti adalék lakáskultúránk kérdéséhez. In: *Népi kultúra – Népi társadalom* 13 (1983) 81–118.
- FÜSSY 1902: FÜSSY Tamás: A zalavári apátság története. A legrégebbi időktől napjainkig. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Budapest 1902.
- HOLUB III: HOLUB József: Zala megye története a középkorban. III. kötet. A községek története. Kézirat. Pécs 1933. (Másolat a Göcseji Múzeum Adattárában, Zalaegerszegen. Ad.szám: 83/I.
- HORVÁTH – SIMON sajtó alatt: HORVÁTH László A. – H. SIMON Katalin: Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien (Siedlungsgeschichte und Forschungsstand).
- HORVÁTH L 1990: HORVÁTH László A.: Eine kupferzeitliche Kultstätte in der Gemarkung von Bak. *ActaArchHung* 42(1990) 21–44.
- HORVÁTH L 1996: HORVÁTH László A.: Egy különleges rézkori agyagtárgy (Ein besonderer kupferzeitlicher Gegenstand). *Zalai Múzeum* 6 (1996) 161–168.
- JANKOVICH 1991: JANKOVICH Dénes: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén. *Zalai Múzeum* 3 (1991) 185–210.
- KOVALOVSZKI 1980: KOVALOVSZKI Júlia: Település-ásatások Tiszaeszlár–Bashalmon (bronzkor, III–IV és XI–XIII. század) *FontArchHung* Budapest 1980.
- MAKSAY 1990: MAKSAY Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Budapest 1990.
- MELIS 1992a: I. MELIS Katalin: Árpád-kori falvak Szigetszentmiklós határában. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. BTM Műhely* 6. Bp. 1992. 41–70.
- MELIS 1992b: I. MELIS Katalin: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. BTM Műhely* 6. Bp. 1992. 71–174.
- MÉRI 1963: MÉRI István: Árpád-kori szabadban levő kemenécek. *ArchÉrt* 90(1963) 273–280.
- MÉRI 1964: MÉRI István: Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában. *RégFüz* Ser.II.12. Budapest 1964.
- MESTERHÁZY 1983: MESTREHÁZY Károly: Településátalakítások Veresegeház–Ivacson. *CommArchHung* 1983, 133–162.
- MÜLLER 1972: MÜLLER Róbert: Adatok a Nyugat-Dunántúl középkori népi építészetéhez. *VMMK* 11 (1972) 195–211.
- NYÉKHELYI 1992: NYÉKHELYI Dorottya: Árpád-kori településrészlet Törökbálint–Kukoricadűlőben az M0 autópálya nyomvonalán. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán II. BTM Műhely* 6. Bp. 1992. 175–184.
- SIMON 1996: H.SIMON Katalin: Árpád-kori és késő középkori leletek Gellénháza–Városrét lelőhelyen (Kisbuda falu középkori leletei). (Árpádenzeitliche und spätmittelalterliche Funde in Gellénháza–Városrét. Mittelalterliche Funde des Dorfes Kisbuda) *Zalai Múzeum* 6 (1996) 197–220.
- TAKÁCS 1993a: TAKÁCS Miklós: Árpád-kori településrészlet Kajárpéc–Pokolfadombon. *CommArchHung* 1993, 201–228.
- TAKÁCS 1993b: TAKÁCS Miklós: Falusi lakóházak és egyéb építmények a Kisalföldön a 10–16. században (Kutatási eredmények és további feladatok) In: *A Kisalföld népi építésze. Szentendre-Győr* 1993. 7–53.
- VÁNDOR 1995: VÁNDOR László: Zala megye középkori falusi építészetéről. In: *A Nyugat-Dunántúl népi építésze. Szentendre-Szombathely*. 1995, 165–182.
- WOLF 1984–85: WOLF Mária: Előzetes jelentés a Karos határában feltárt 10. századi telepekről. *MFME* 1984–85. 581–614.
- ZFN: Zala Megye Földrajzi Nevei. Szerk.: Ördög Ferenc. Zalaegerszeg, 1964.
- ZO: Zala vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk.: Nagy Imre, Véghelyi Dezső és Nagy Gyula. Budapest 1886–1890.

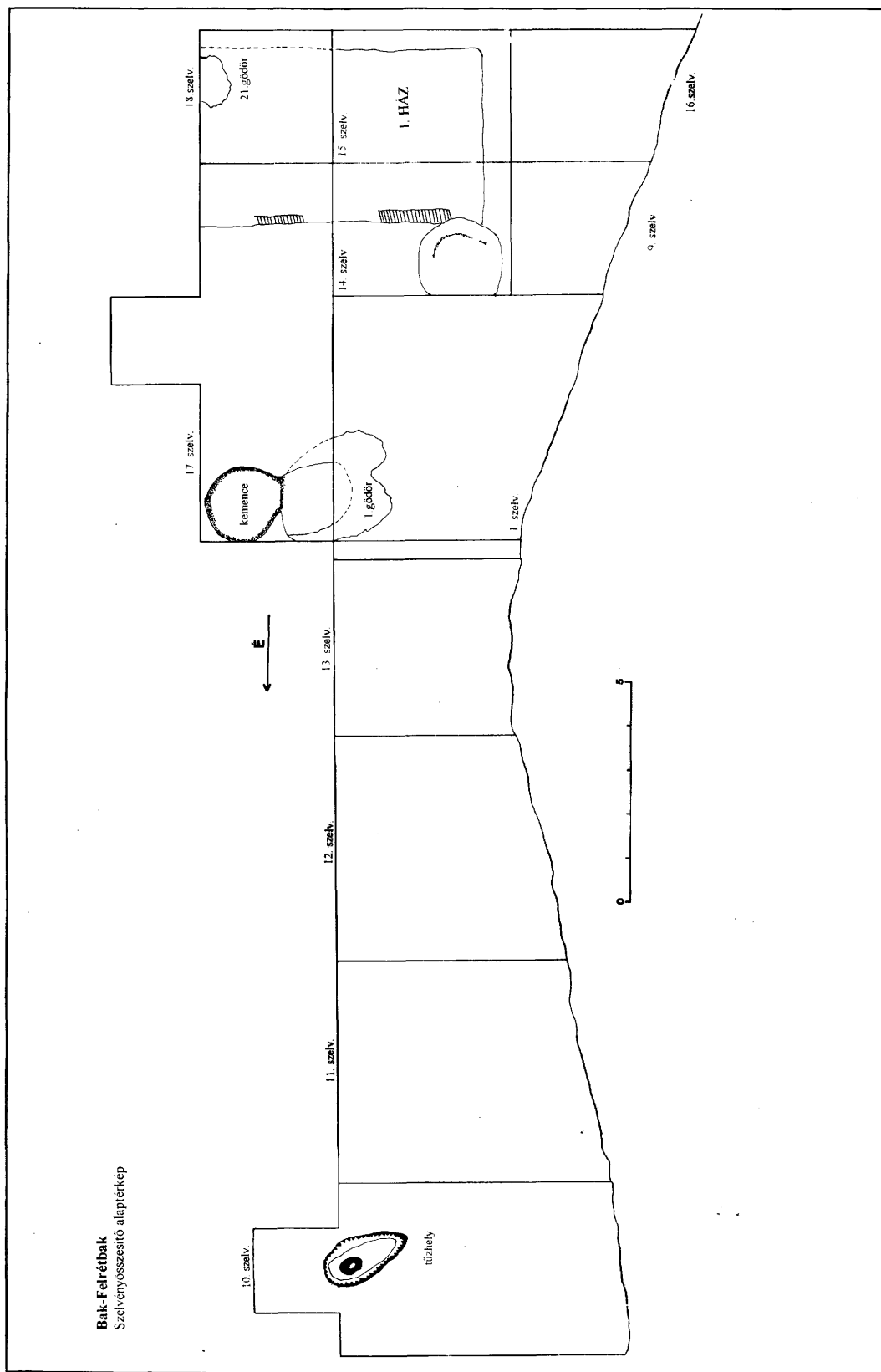
Árpádenzeitliche Siedlungsspuren in Bak

Zwischen 1986 und 1990 wurden in sechs Saisons Ausgrabungen in der östlichen Gemarkung von Bak (12 km südlich von Zalaegerszeg entfernt) in der Flur Felrétbak durchgeführt. Der Fundort, der durch Straßenbauarbeiten in den 70er Jahren stark gestört wurde, war schon früher, aus Geländebegehungen bekannt. Im Verlauf der mehrmaligen Begehungen und der Grabungen kam die Nachlassenschaft verschiedener Epochen (der Lengyel-, Furchenstichkeramik-, und Badener Kultur, sowie die der Spätbronzezeit, der Römerzeit und ungarischen Mittelalters zum Vorschein. In diesem Artikel möchte wir die frühmittelalterlichen, árpádenzeitlichen Funde behandeln.

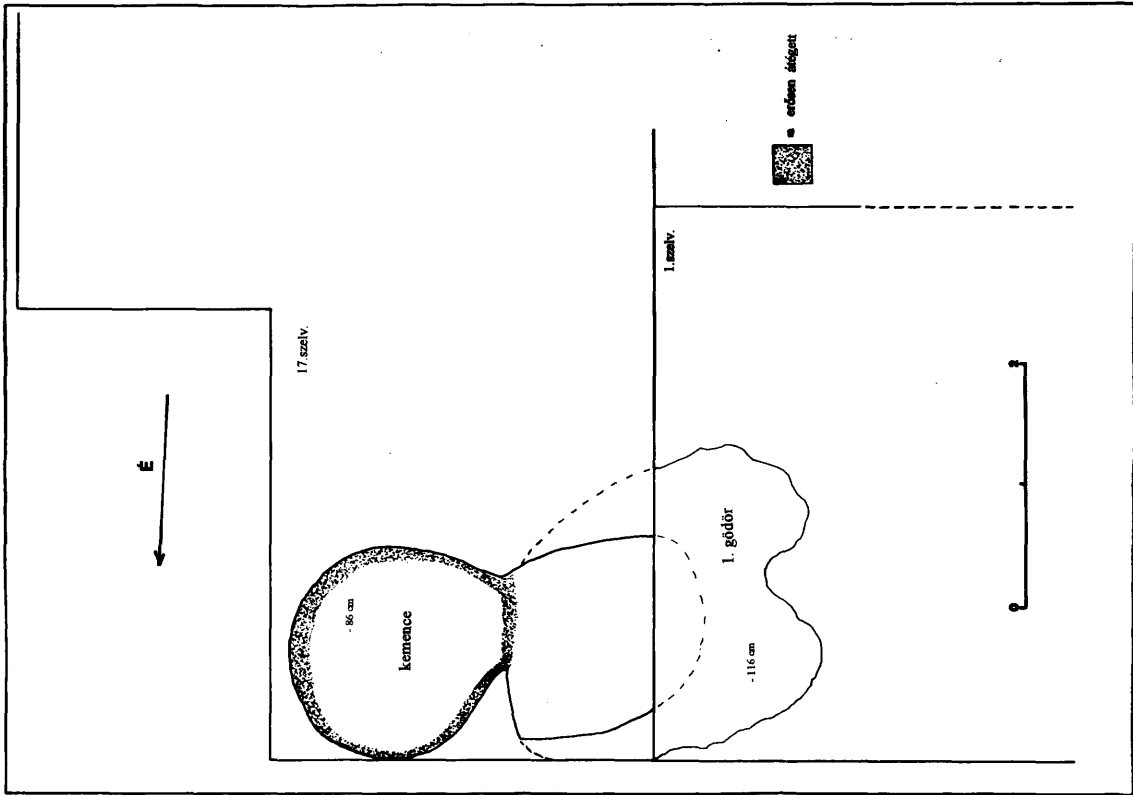
Das Fundgut der erwähnten Zeit fanden wir fast auf der ganzen Fläche der Ausgrabung. Von den Objekten dieser Periode sind ein freistender Ofen und die Reste eines ebenerdigen Gebäudes (Hauses) von Wichtigkeit. Sie standen in einer Entfernung von 5 m voneinander weit (Abb. 2). Aufgrund ihrer formellen Parallelen und der, in den Objekten gefundenen Fundgegenstände können sie in die 12. Jahrhundert datiert werden. Das hier liegende Dorf konnte mit der, in den mittelalterlichen Urkunden und in anderen schriftlichen Quellen auftauchenden Gemeinde 'Felrétbak' identifiziert werden, die während der Türkenkriege in den 70er Jahren des 16. Jahrhunderts verwüstet wurde.

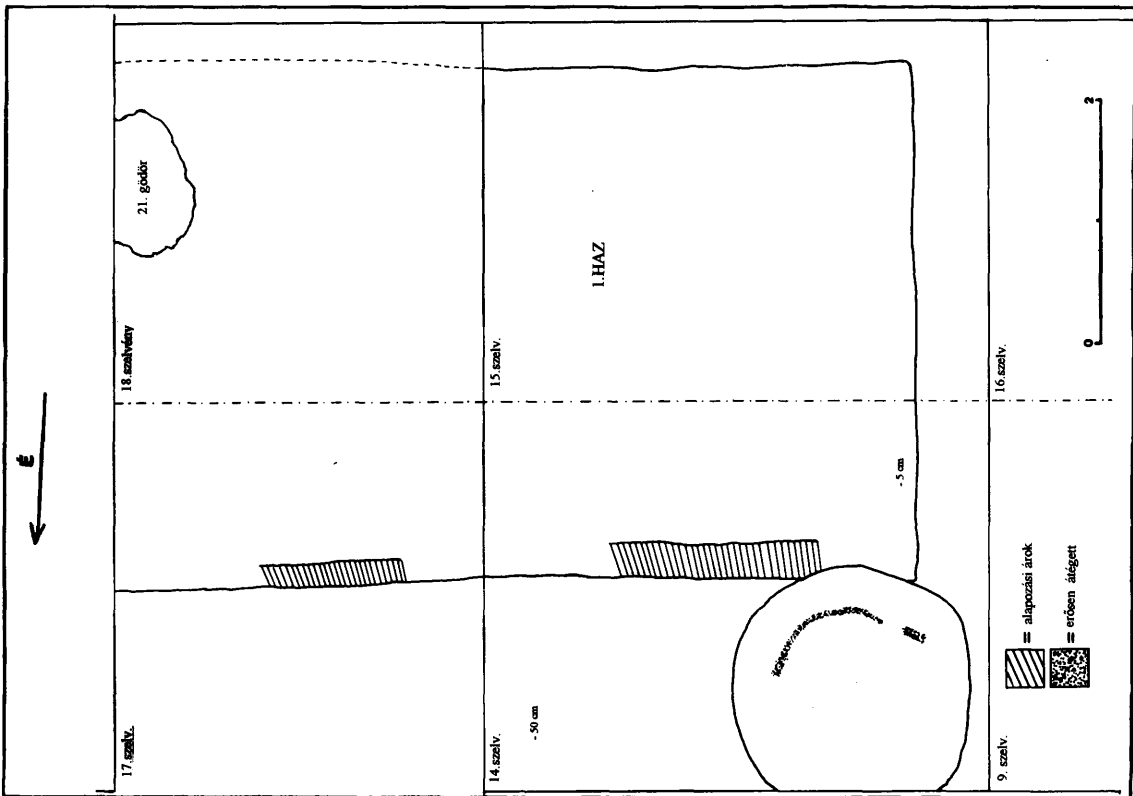
I. kép

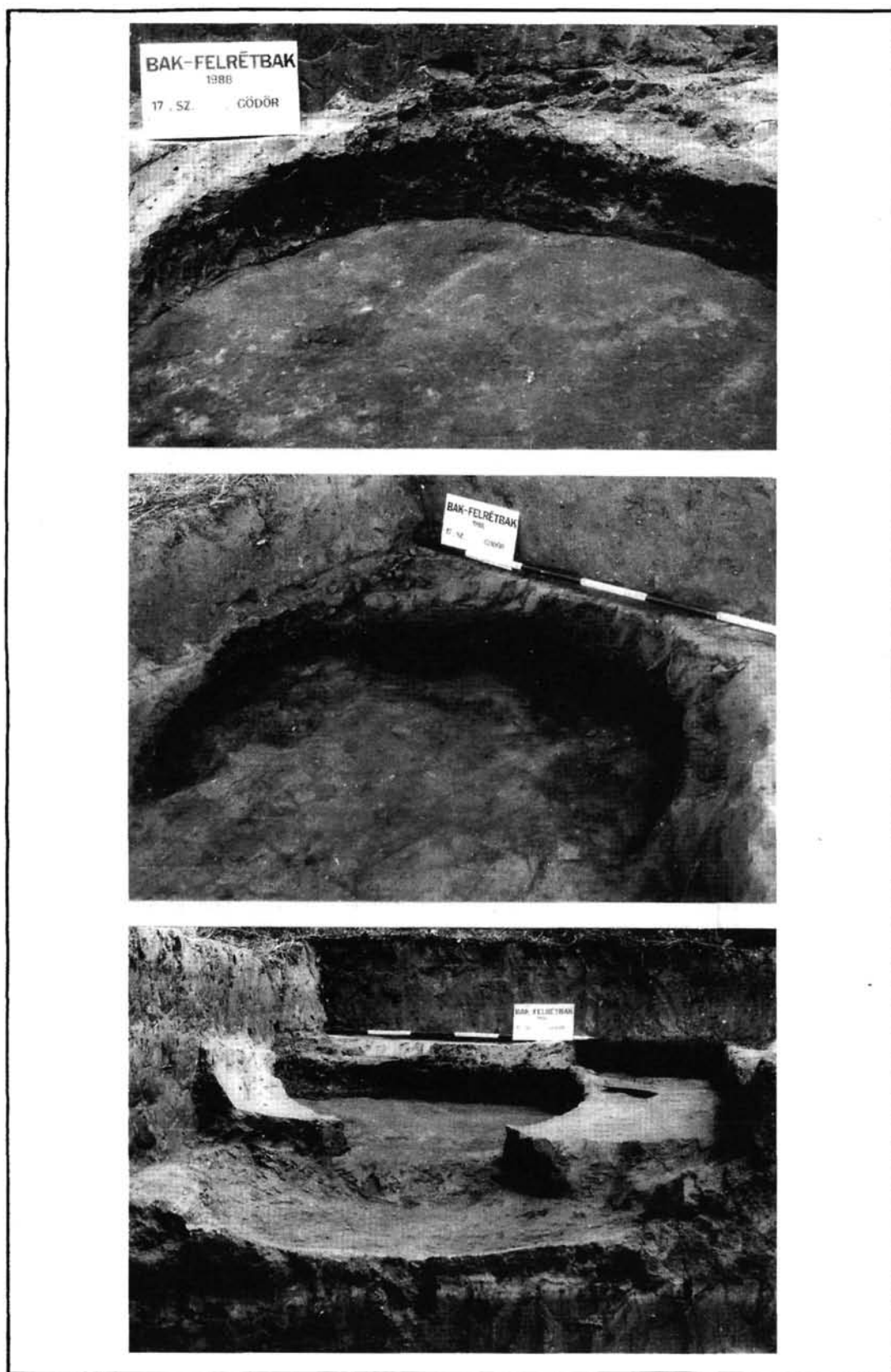
2. kép

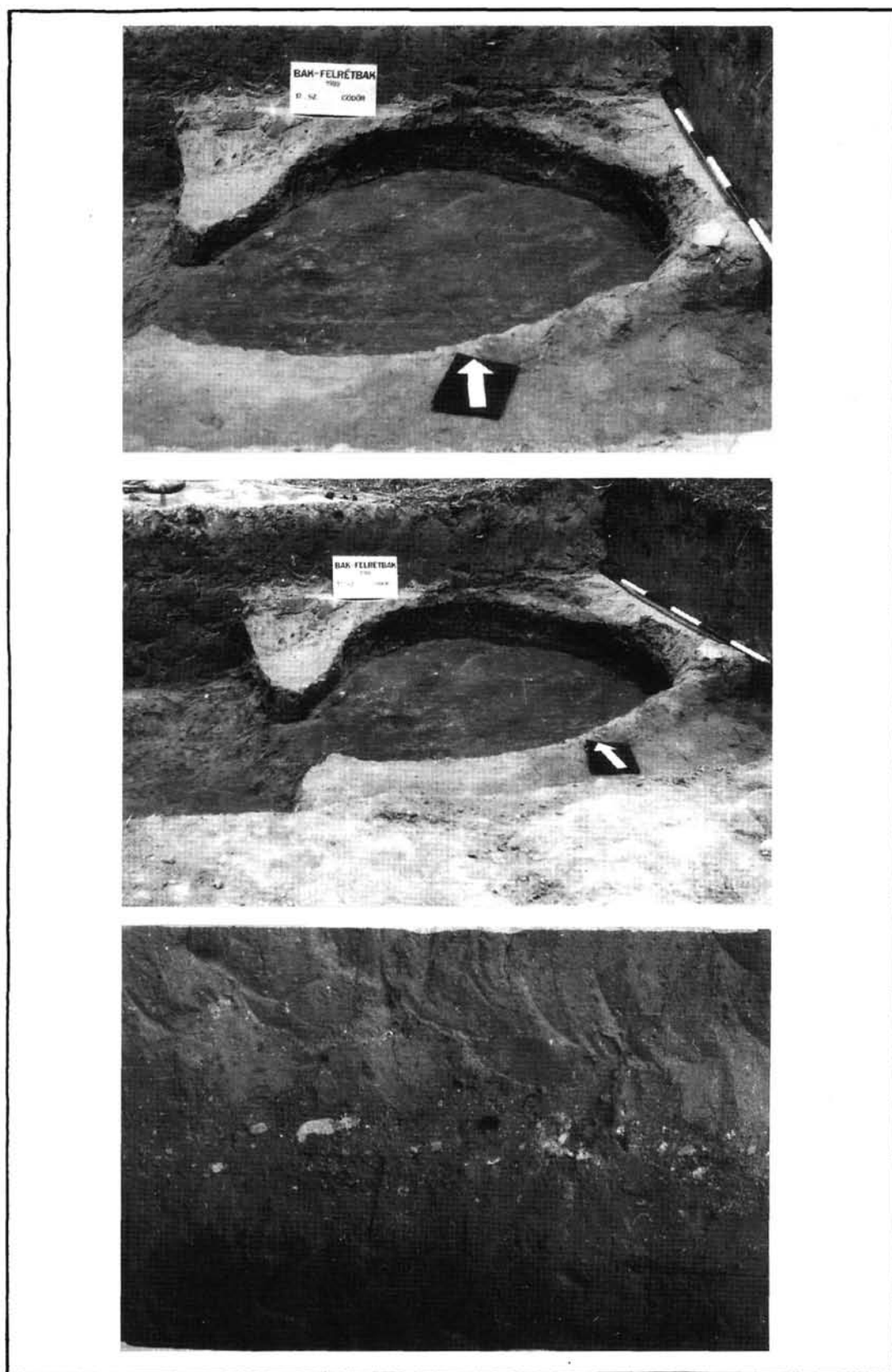
3. kép

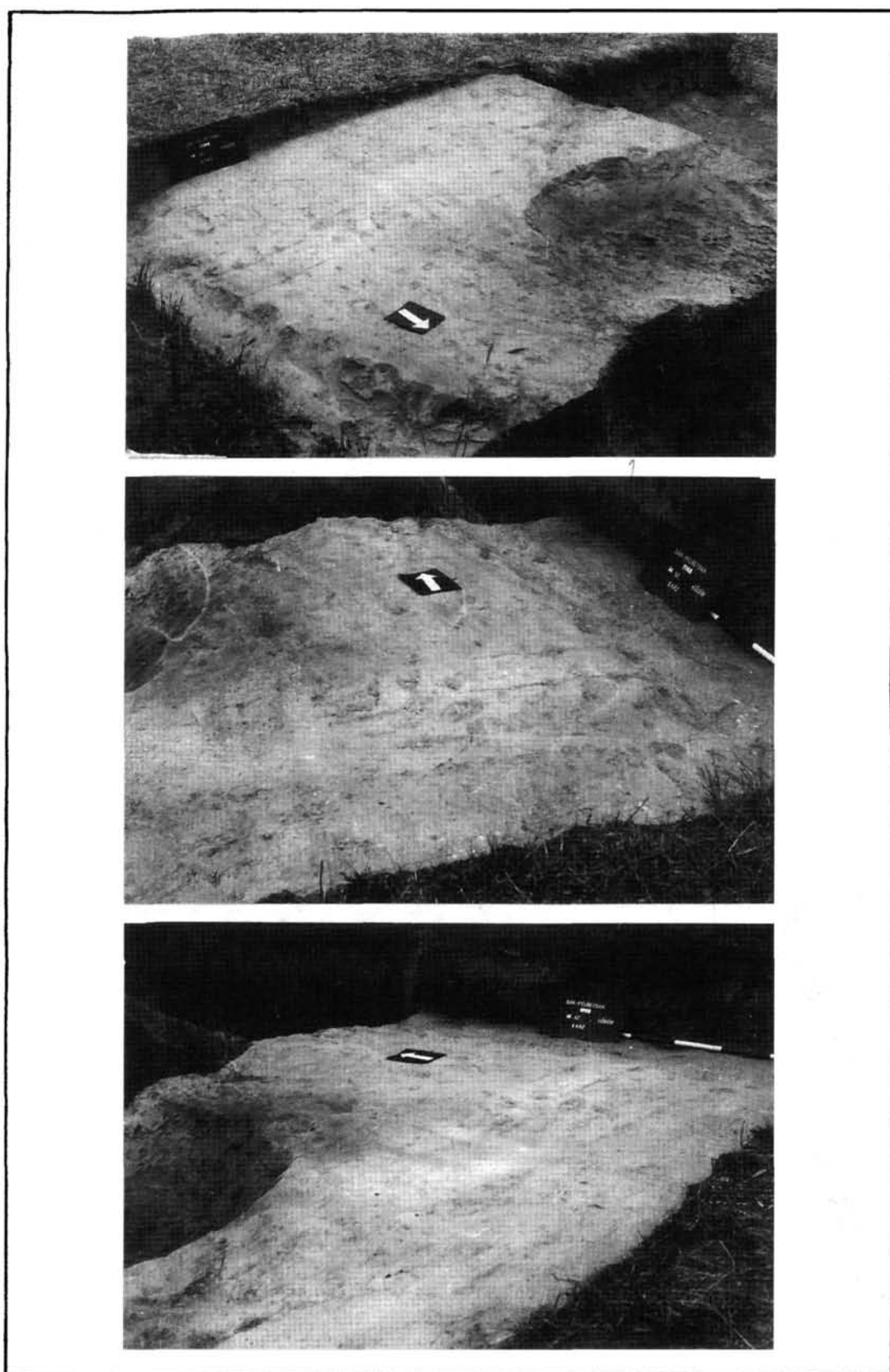

4. kép

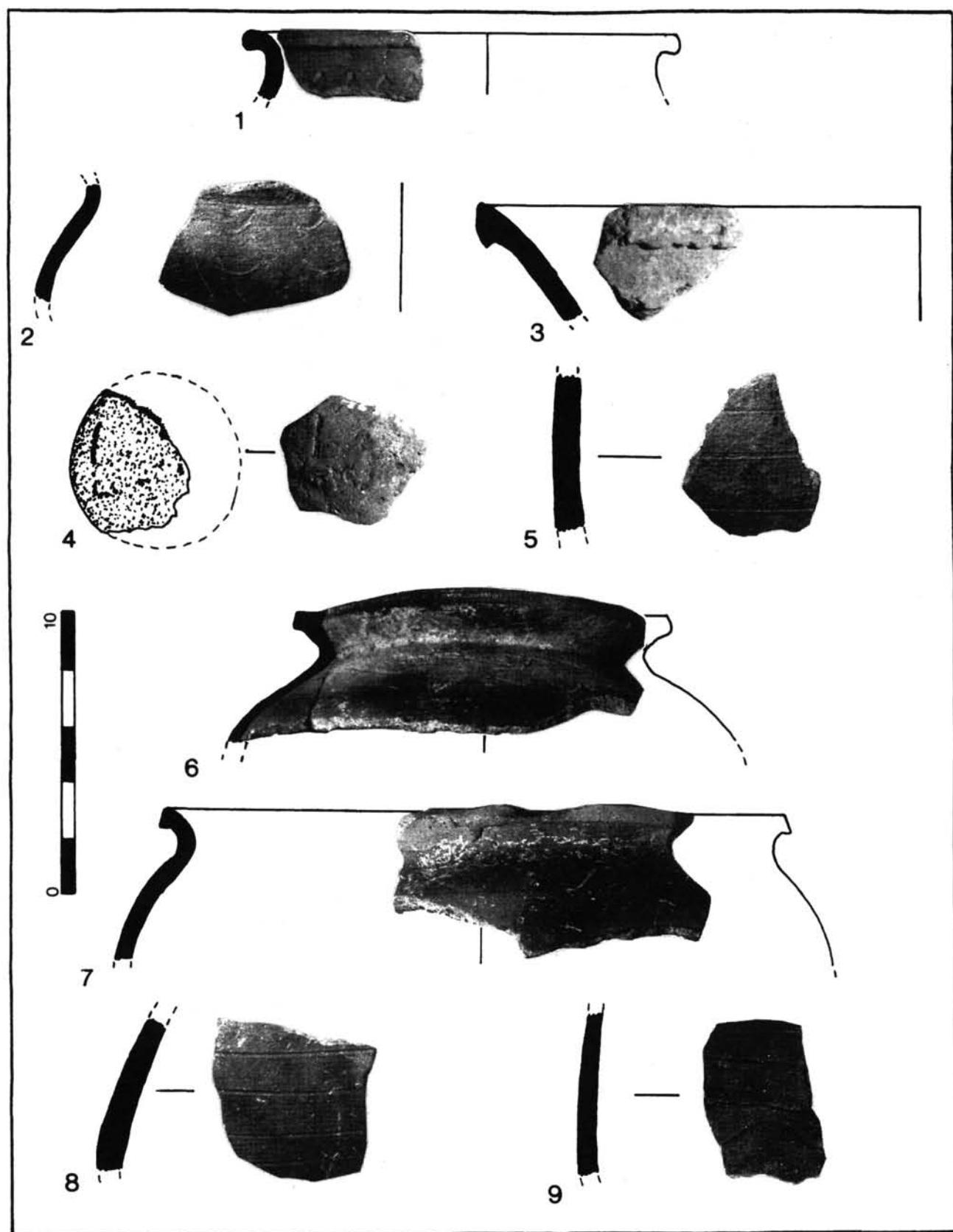

5. kép

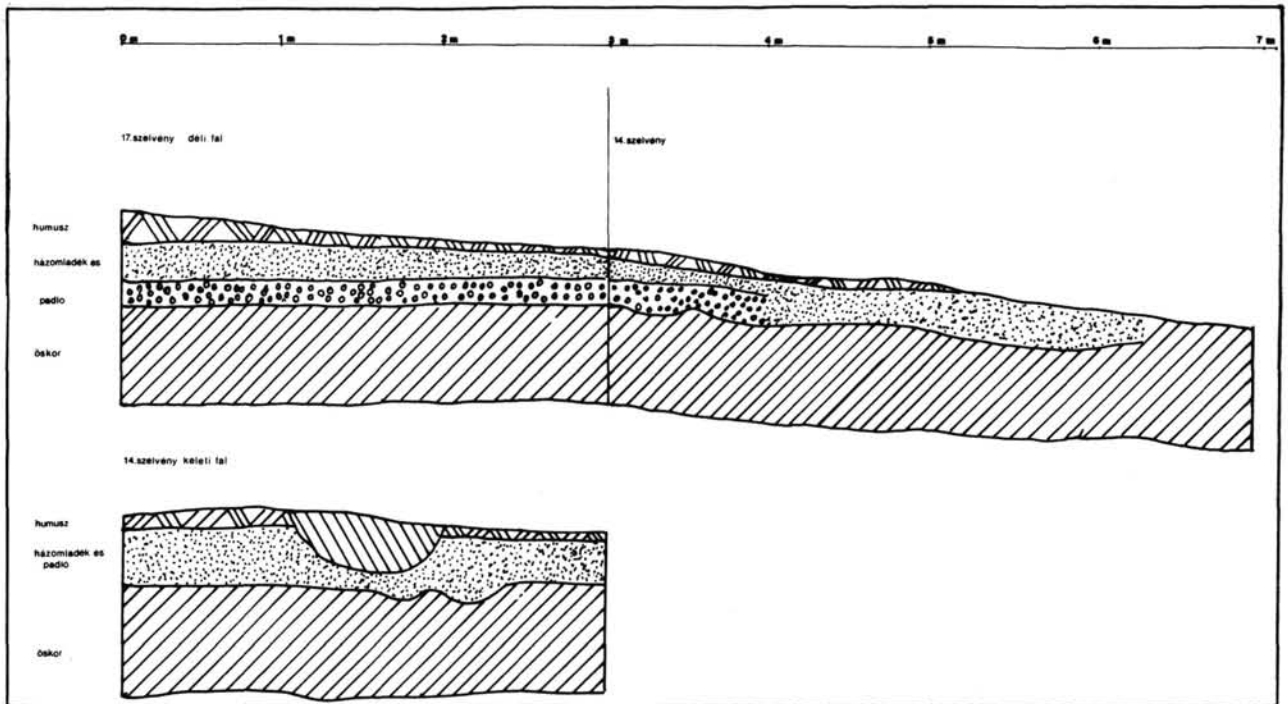

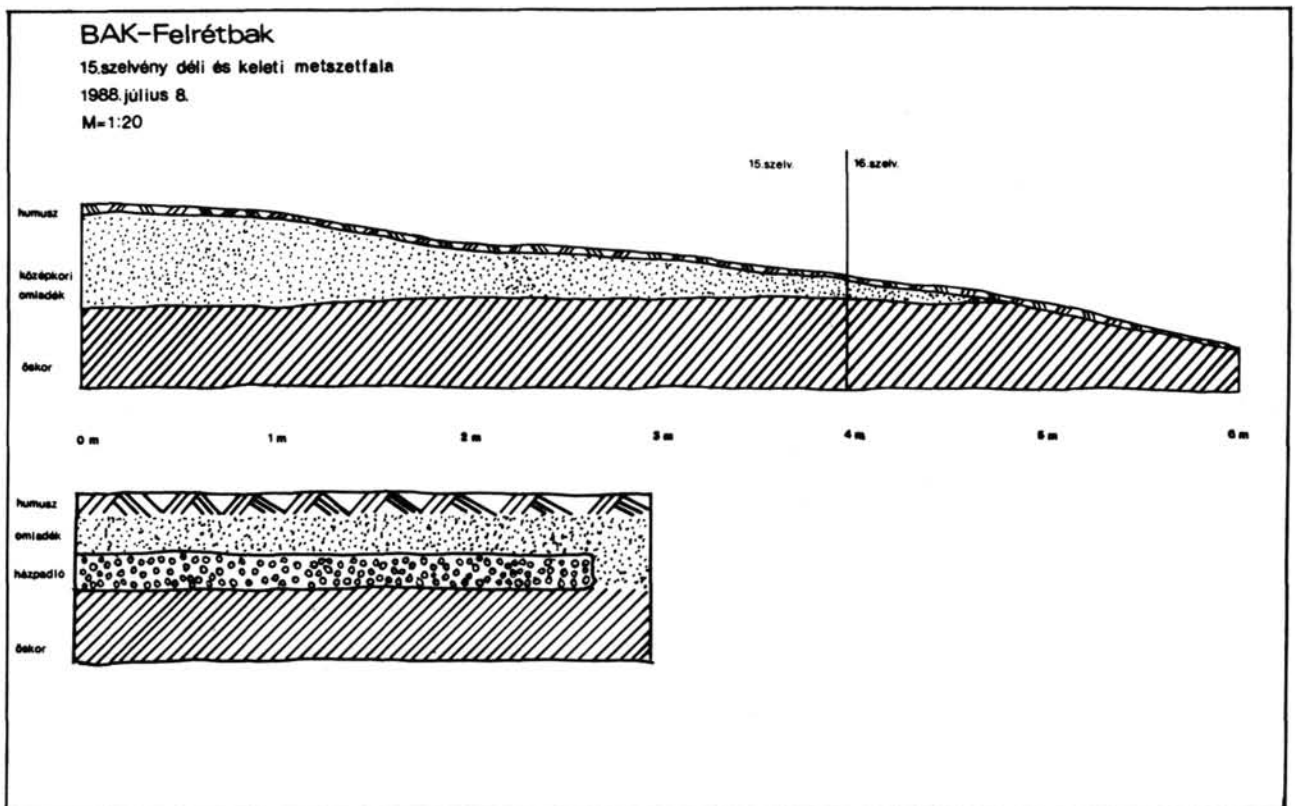
7. kép

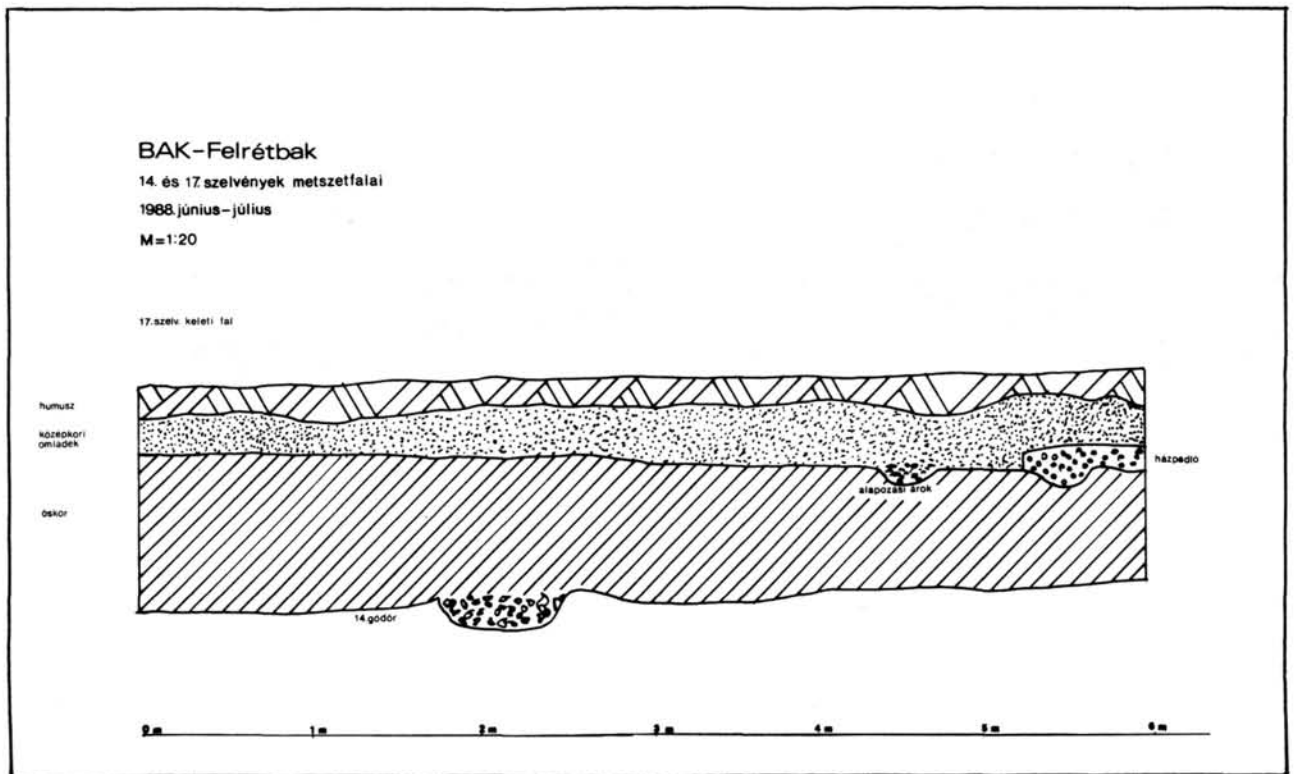
8. kép

9. kép

10. kép

11. kép